

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Հայկական հարցի միջազգային դիվանագիտության ասպարիզ բարձրացումը նոր խթան հանդիսացավ ազատագրական պայքարի ծավալման համար: Թվում էր, թե մոտ է ազգային իղձերի, դադրավոր երազանքների իրականացումը, եթե ոչ պետականության, քաղաքացիականության ծեռքերում, ժայռահեղ դեպքում՝ բարենորոգումների իրագործումը: Երազանքների խորտակումը հասունացող զենքի դիմելու անհրաժեշտությունը: Առաջնահերթ խնդիր էր հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության ձևավորումը, պետք էր ոգի ներարկել ժողովրդին, դուրս բերել թմբիրից, հավատ արթնացնել սեփական ուժերի, հաղթանակի հանդեպ: Դա էր հայ հասարակական, քաղաքական, մշակութային շրջանակների թիվ 1 խնդիրը: Ողջ հայությանը պայքարի էին կոչում հայ գրողները՝ Սիքայել Նալբանդյանը, Ստեփանոս Նազարյանցը, Ռաֆայել Պատկանյանը, Գրիգոր Արծրունին, Բաֆֆին, Աուրացանը, Բագրատ Այվազյանցը, Ծերենցը, որոնք իրենց աշխատություններով մեծապես նպաստեցին ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորմանը: Մեծ դեր էր կատարում ժամանակի առաջադեմ մամուլը՝ «Մշակը», «Արարատը», «Ասպարեզը», «Արմենիան» և այլն: Աստիճանաբար արմատանում էր այն ճշմարտության գիտակցումը, որ, ինչպես մեծ վիպասան Բաֆֆին է գրել՝ «ազատությունը տրվում է այն ազգերին, որոնք իրենց ազատությունը սրով պաշտպանել գիտեն: Առանց արյունի ազատություն չկա, որպես առանց զոհերի փրկություն»¹:

Իր գործունեության սկզբից ևեթ հնչակյան կուսակցությունը մեծ ուշադրություն էր դարձնում Սասունին և Կիլիկիային, ուղարկելով գործիչներ, ծավալելով քարոզչություն, ստեղծելով կուսակցական կազմակերպությունների ցանց:

1880-ական թթ. վերջերին հեղափոխական գործունեություն էր ծավալել Հարություն – Մարտիրոս Պոյաճյանը (Ժիրայր, Մորուք)՝ Մեծն Սուրադի՝ Համբարձում Պոյաճյանի ավագ եղբայրը (1856-1894 թթ.)²:

¹ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1964, էջ 268:

² Սկզբնական կրթությունը ստանալով հայրենի Հաճընի վարդանյան վարժարանում՝ Ժիրայրը 1872-1874 թթ. ուսումնառում է Կ. Պոլսում, վերադառնում

1890 թ., երբ Համբարձում Պոյաճյանը Կ. Պոլսում մասնակցում է Գում Գափուի ցույցին, Ադանայի կուսակալ Շաքիր փաշան հրամայում է ձերբակալել ժիրայրին՝ մեղադրելով նրան եղբոր հետ համագործակցության, հեղափոխական գաղափարների տարածման մեջ:

Հաճընի հայոց հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Եպիսկոպոս Գազանճյանից տեղեկանալով սպառնացող վտանգի մասին՝ ժիրայրը 6 ամիս գործում է ընդհատակում: Երբ ոստիկաններն իմանում են նրա կացարանի մասին՝ ածիլելով մինչև գոտկատեղը հասնող մորուքը, կանացի շորեր հագած, ուսին՝ սափոր, ջրի գնացող կնոջ տպավորություն ստեղծելու համար, անցնում է ոստիկանների շրջայի միջով և, Գրիգոր Կյուլվարոյանի ընկերակցությամբ Վասակունի, Շահեն և Տիար կեղծանուններով սկսում է գործել Յոզղատում, Կեսարիայում, Երզնկայում և էվերեկում¹: Տարածելով ազատագրական գաղափարներ, արթնացնելով ազգային ինքնագիտակցությունը, ապագա արհավիրքներին դիմակայելու և պայքարին պատրաստ լինելու համար ժիրայրը ձեռնամուխ է լինում զինված ջրկատների, ֆիդայական խմբերի կազմավորմանը: Նրա համախոհներն ու զինակիցներն էին հայտնի Չելլոն (Թորոս Ծառուկյան) և Դերե Վանքի վանահայր Դանիել վարդապետը: Ժիրայրի ստեղծած խմբերից՝ 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ բազմիցս խիզախաբար՝ մարտնչեցին՝ բազմաթիվ բնակավայրերում փրկելով հայրենակիցների կյանքը: Առաջին խումբը Չելլոյի գլխավորությամբ սկսում է գործել 1891 թ.՝ պատուհասելով «տեղական բռնավոր, չարագործ թուրք Աղաներն ու Պեկերը, որոնք իրենց բռնության տակ անխղճորեն կը կողոպտեին, կը թալանեին հայ աշխատավոր գյուղացիությունը օրը ցերեկով և անպատիժ սպանություններ կը գոր-

Հաճըն, որպես ուսուցիչ պաշտոնավարում մեկ տարի, ապա կրկին մեկնում Կ. Պոլիս, այնտեղից՝ Ռուսաստան, որտեղ էլ, ապրելով 14 տարի, վարակվում է հեղափոխական գաղափարներով, անդամագրվում հնչակյան կուսակցությանը: Վերադառնալով Կիլիկիա՝ ժիրայրը դասավանդում է Այնթապում, Դյորթ-Յոլում՝ հայ մանուկների և պատանիների հոգում սերմանելով հայրենասիրություն, ազատագրական պայքարի գաղափարներ, ռազմական, զինվորական մարզումներ անցկացնելով նրանց հետ: Այդ ընթացքում նա համագործակցում էր իր մանկության և պատանեկության ընկերների, Հաճընի Միացյալ ընկերության վարժարանի տնօրեն Մելքոն Մանուկյանի (Օղլուզյան), Սինաս Թուրսարզայանի, Մարտիրոս Աեքսենյանի հետ Պողոսյան Յ. Պ., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և շրջակա Գոզան Տաղի հայ գյուղերը, Լոս-Անջելես, 1942, էջ 492:
¹ Նույն տեղում, էջ 545-546:

ծ ծաղրեին համաձայն համիդյան ծրագիրներուն»¹: Խմբի կազմում էին հայտնի ֆիդայիներ Պողոս Շահինյանը, Մինաս Պետրոսյանը և) (Ասուպ), Ավետիս Սամանճյանը, Հակոբ Գյուլյանը և ուրիշներ:

Իր գործունեության համար վերստին ենթարկվելով հետապնդումների՝ ժիրայրը ձերբակալվում է, բայց կարողանում է բանտից փախչել՝ շարունակելով «կրկին ժողովուրդին մեջ հեղափոխական ոգի ներմուծել և զանոնք կազմակերպել Վասակունի անունով»²:

1892 թ., երբ հնչակյան կուսակցությունը ապստամբություն բարձրացնելու և համիդյան բռնակալությունը տապալելու վերաբերյալ թռուցիկներ է տարածում, իշխանություններն առիթն օգտագործում են առավել բռնություններ կիրառելու, հեղափոխական, ազատագրական պայքարը արմատախիլ անելու համար: Միայն Յոզղատում, էվերեկում և հարակից շրջաններում ձերբակալվում են ավելի քան 1000 հոգի՝ մտավորականներ, վաճառականներ և եկեղեցականներ: Նրանցից 17-ը դատապարտվում են մահվան: Անմեղ հայրենակիցներին փրկելու համար ժիրայրը հանձնվում է՝ հայտարարելով, որ ինքն է թռուցիկների հեղինակը և 1894 թ. հունվարի 21-ին կախաղան է բարձրացվում Յոզղատում³:

Հնչակյան կուսակցության կողմից Սասունի հետ միաժամանակ ապստամբության բարձրացման կենտրոն էր ընտրվել նաև Կիլիկիան, ծայրահեղ դեպքում՝ Լեռնային Կիլիկիան, վստահ, որ Մարաշի, Ջեթունի, Հաճընի ազատատենչ հայությունը ոտքի կկանգնի զինված պայքարի: Ընդսմին, հնչակյաններին հաջողվել էր, մասնավորապես Մարաշում և Հաճընում, կուսակցական կազմակերպությունների քիչ թե շատ լայն ցանց ստեղծել: Մարաշում էին գործում Տ. Ղևոնդ քահանա Տեր Նահապետյանը, Կարապետ, Հովհաննես և Նշան Չորպաճյանները, Հովհաննես Հարգոյանը, Մինաս Չարփանճյանը: Համաձայն մի տեղեկության՝ 1890-ական թթ. սկզբին Մարաշի գավառում հնչակյաններն ունեին իրենց զինված ջոկատները՝ 800 մարտիկներով, որոնք բաժանված էին 8 հարյուրյակների և 40 դասակների՝ ենթարկվելով Մարաշի 7 հոգուց կազմված վարչությանը⁴: Որքան էլ չափազանցված՝ սա վկայում է հնչակյանների կողմից կատարված զգալի աշխատանքի մասին:

¹ Մատաղճյան Թորոս Ս., Յուշամատյան Թոմարգայի, Բեյրութ, 1959, էջ 173:

² Պողոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 546:

³ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Армянский вопрос, Энциклопедия, Ереван, 1991, с.175.

⁴ Գալուստյան Գր. Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեթուն, Նյու Յորք, 1934, էջ 735-740:

Հնչակյան առաջին գործիչներից էր հայտնի գրող և մանկավարժ Սմբատ Բյուրատը: Երջելով գավառներով՝ նա ժողովրդին պայքարի էր կոչում, քարոզում ազատագրական գաղափարներ, անցյալի պատմության հերոսական էջերով ոգևորում երիտասարդությանը: 1891 թ. ձերբակալվում է և 5 տարի տանջվում Սարաշի և Հալեպի բանտերում: 1896 թ. Ս. Բյուրատը հաջողում է փախչել Եգիպտոս՝ զբաղվելով մանկավարժական և գրական գործունեությամբ, հրատարակում «Փյունիկ» և «Նոր օր» թերթերը¹:

Հաճընում, ինչպես արդեն նշել ենք, Ժիրայրի հետ և նրա գլխավորությամբ գործում էին Մելքոն Սանուկյանը, Մինաս Թուրսարզայանը, Մարտիրոս Մեքսենյանը, Միհրան Գայյանը և այլք: Ընդսմին, Հաճընի հնչակյան վարչությունն աստիճանաբար տարածել էր իր ազդեցությունը և մասնաճյուղեր էր հիմնել Տարսոնում, Մերսինում, Համիդիեում, Օսմանիեում և մի շարք այլ վայրերում:

1890-ական թթ. սկզբին Կիլիկիայում հնչակյան կուսակցության ականավոր գործիչներից էր Աղասին:

Հեղափոխական գործունեության համար 1890 թ. Աղասին 2 անգամ ձերբակալվում է, բայց ազատվում է Կ. Պոլսի ազդեցիկ հայերից Սրիկ Ունճյանի միջնորդությամբ: 1891 թ. աշնանը, 20 տարեկան հասակում մահվան դատապարտվելով «Պոլսո Եղեռնադատ Առյանին կողմեն, իբր դավադրող սուլթան Համիտի կյանքին դեմ»², փախչում է Եվրոպա: Աթենքում գտնվող Ս. Դ. հնչակյան Կենտրոնի կողմից նշանակվելով որպես Կիլիկիայում կուսակցության ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ Աղասին 1892 թ. աշնանը ապստամբություն նախապատրաստելու հանձնարարականով անցնում է Կիլիկիա³: Բեյրութում Աղասին ձերբակալվում է, բայց, ինչպես ինքն է գրում՝ «հաջողեցա փախչիլ Աղեքսանդրեթի նավահանգիստեն ներս և կազմակերպեցի Կիլիկիո բոլոր քաղաքներուն մեջ հեղափոխական շատ գորավոր մասնաճյուղեր, կանոնավոր և գաղտնի հարաբերություններ ստեղծելով իրարու մեջ և կեդրոնին հետ»⁴: Նա կապեր է հաստատում ազատագրական շարժման գործիչներ Ներսես վարդապետ Դանիելյանի, Քերովբե Քեշիշյանի (Տերտերյան), Թորոս Սահակյանի (Ֆահրատ և Ֆարհատ կեղծանուններով հայտնի), Մարտիրոս Մեքսենյանի, Պետրոս Շխրտմյանի, Միհրան Գայյանի հետ: Ապա Աղասին կազմակերպչական հարցերով անցնում է Ալեքսանդ-

¹ Նույն տեղում, էջ 117:

² Աղասի, Ձեռքուն և իր շոքակաները, Պեյրութ, 1968, էջ 139:

³ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ) Ֆ. 420, ց. 10, գ. 5, թ. 1:

⁴ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139

րիա, այնտեղից՝ Հալեպ, համագործակցում Գրիգորյան եղբայրների հետ, զգալի աշխատանք տանում Ձեյթունի նախապատրաստվող ապստամբության համար դրամական միջոցներ հավաքելու ուղղությամբ¹: Հալեպից Աղասին մեկնում է Դյորթ-Յուլ, մնում որոշ ժամանակ: Այստեղից Աղասին անցնում է Ալեքսանդրետ, Քիլիս, իսկ 1893 թ. հունվարին՝ Մարաշ, որտեղ նրան ընդունում են Ղևոնդ քահանա Տեր Նահապետյանը, Մարաշի կենտրոնական վարժարանի ուսուցիչ Սարգիս Սամուելյանը: Կազմվում է Սարաշի հնչակյան կուսակցության նորընտիր վարչությունը:

Նախապատրաստվող ապստամբության հետ կապված հարցերը քննարկելու համար Տեր Ղևոնդ քահանան մամակ է գրում Ձեյթուն² խնդրելով պատվիրակներ ուղարկել²:

Ձեյթունից ժամանած Ավագ Չագրյանի հետ Աղասին քննարկում է ապստամբության ծրագիրը, զենքի և զինամթերքի ձեռքբերման հարցերը և այլն³: Մարաշից Աղասին անցնում է Այնթապ, տեղի գործիչների հետ քննարկում զինված ելույթների հնարավորության խնդիրը: Նա որոշում է իր կենտրոնը դարձնել Սուեփայի խըտըրպեկ գյուղը, որտեղ մնում է 2,5 տարի: Իր իսկ հիմնավորմամբ՝ «Այս գյուղերը (Սուեփայի-Ռ.Գ.) մոտ էին Սելևկիա նավահանգիստին. և ես կը հուսայի այդ տեղեն ներս բերել 5000 ավատրիական Շասբո հրացանները, որ գնած էր Պեսարապիացի հայ տիկին Անուշ և նվիրած էր Հնչակյան Կեդրոնին: Դժբախտաբար Կեդրոնը զիս հուսախաբ ըրավ և չկրցավ ուղարկել»⁴:

Աղասին միաժամանակ մեծ ուշադրություն էր դարձնում հայդուկային խմբերի, զինված ջոկատների կազմակերպմանը: Առաջին ջոկատներից էր Ալեքսանդրետի գավառում կազմավորված հայդուկային խումբը, որի կենտրոնը Քիլիսն էր: Ավելի ուշ այդ խմբին են միանում Ապահը (Պետրոս Գըմգըմյան) և Եղիշեն: 1895 թ. հուլիսին 14 հոգուց բաղկացած խումբը, խույս տալով հետապնդումներից, հաստատվում է Սուեփայի Քեպուսիե գյուղում⁵:

1895 թ. գարնան վերջին և ամռան սկզբին Կիպրոսից Կիլիկիա է մտնում հնչակ գործիչների մի խումբ՝ Ապահը, Ջելլաթը (Կարապետ Ղըրփենիսյան, որը Աղասուն էր միացել դեռևս 1893 թ.),

¹ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 10, գ. 10, թ. 12:

² Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 139:

³ Թառոյան Կ. Ջ., Արևմտյան Հայաստանը, արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 285:

⁴ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

⁵ Պատմություն Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցության, հ. Ա, էջ 170:

Հրաչյա-Մարալը (Գրիգոր Ղարիբյան), Քեռին (Սարգիս Պելայան), Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆերյան), Շավարշը (Պողոս Շիշմանյան), Մուրադը (Բաղդասար Գավուզյան), Սլեիը (Ասատուր Տամղաճյան), Ժիրայրը, Եփրեմը, Կարոն, Սիսակը, Վահանը և այլք, որոնց հայրենանվեր գործունեությունը չհապաղեց տալ իր պտուղները: Նրանք ինքնապաշտպանության պատրաստեցին և զինեցին Սուետիան, Դյորթ-Յուլը, Քեսապը, Ֆռնուզը, Ձեյթունը: Աղասին նրանց բաշխում է ըստ բնակավայրերի, տալիս հանձնարարականներ:

Ապահն անցնում է Աուետիա, միանում Աղասուն, որի հանձնարարությամբ մեկնում է Աթենք ապստամբության համար նախատեսված գումարը և վերը նշված 5000 հրացանները Կիլիկիա տեղափոխելու համար: Բայց, ինչպես գրում է Աղասին. «Ձայն վերադարձուցած էին Կիպրոս կղզին, խոստանալով անհապաղ ուղարկել զենքերը: Կեղրոնը իր խոստացած երեք հազար ոսկիեն, ուղարկեց (վերջին պահուն, 1895 հուլիս ամսուն, երբ գրեթե պաշարված էինք Մուսա լեռան վրա), Սմբատ Ռստիկյան և Հրաչյա Մարալ անուն 21 տարեկան երիտասարդի մը հետ 600 ոսկի, որուն 540-ը գրավվեցավ Անտիոքի կառավարություն կողմե, անճարակ և ծախորդ փոխարությամբ, Աղեքսանդրեթի մասնաճյուղին կողմե»: Վերադառնալուց հետո Ապահը Աղասու հետ մեկնում է Արեգին՝ Աուետիայում որպես գործիչ թողնելով Շավարշին¹:

Ընդհանուր ապստամբության բարձրացման հարցը քննարկելու և հաճընցիներին ապստամբության մղելու հանձնարարականով Ապահը, Մխո Շահենը, Ջին Թորոսը և Աղասու դասընկեր Հովման Ծինկեյանը մեկնում են Հաճըն, իջևանում Համբարձում Րեճեպյանի տանը: Նրանք հանդիպում են հնչական կուսակցության տեղական կազմակերպության ղեկավար Տեր Թորոս քահանա Աթամյանի, Հաճընի և հարակից շրջանների հնչական կազմակերպությունների փաստացի ղեկավար Միհրան Գայյանի, Խաչեր Թաշճյանի, Եսայի Մանկրյանի և այլոց հետ՝ հիմնավորելով ապստամբության անհրաժեշտությունը, կոչելով միանալ Ձեյթունին: Բայց հաճընցիները, առանց իրենց քաղաքի ազդեցիկ հայերի համաձայնության, չէին կարող նման վճիռ կայացնել: Ուստի Թորոս Սաթամյանը «Ար. Գեորգ եկեղեցվո պաշտոնասենյակին մեջ ժողովի կը հրավիրե Հաճընի երևելիները՝ շոշափելու համար անոնց տրամադրությունները»²: Ժողովին չէին մասնակցում Ապահը և Մխո Շահենը:

¹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 140:

² Պողոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 554:

Մոտ 50 հրավիրյալներին, Աստվածաշնչի վրա գաղտնապահության երդումից հետո, թ. Սաթամյանը տեղեկացնում է, որ Ձեռք բունն արդեն ընդվզել է, որ «Չաճընն ու Տեորթ-Յուն ալ միացնելով Կիլիկյան Չայկական կառավարություն մը պիտի կազմվի», հայտնելով, որ Ապահն ու Մխո Շահենն իրենց ուժերով պատրաստ են գրավելու քաղաքի 70-80 զինվորներ ունեցող գորանոցը և սկսել ապստամբությունը¹: Վերջնական վճիռ կայացնելուց առաջ ժողովականները մի քանի հարցադրումներ են առաջ քաշում, որոնք կարևոր էին ձեռնարկի հաջողության և իրենց դիրքորոշման առումով.

1) Ի՞նչ ֆինանսական միջոցների է տիրապետում հնչական կուսակցությունը ապստամբությունը հաջողությամբ պսակելու համար.

2) Արդյո՞ք առկա է բավարար քանակությամբ զենք և զինամթերք.

3) Որքանո՞վ է հավաստի եվրոպական տերությունների օգնության խոստումը, որո՞նք են երաշխիքները.

4) Արդյո՞ք կան ռազմական գործին տիրապետող հմուտ և բանիմաց զինվորականներ, ովքեր կստանձնեն գործի ղեկավարումը:

Ցավոք, պատասխանները գոհացուցիչ չէին: Թ. Սաթամյանի հաղորդման համաձայն՝ այդ պահին Ապահն իր մոտ ուներ ընդամենը 900 օսմանյան ոսկի, զինամթերք հույս ունեին ձեռք բերել Չաճընի և Վահկայի գորանոցների վրա հարձակվելով, իսկ ապստամբության բարձրացումից հետո երեք օրվա ընթացքում «անգղիական կառավարությունը իր զորքերը պիտի հասցնի»: Ինչ վերաբերում էր ռազմական գործի մասնագետներին, ապա, քանի որ Ապահը սովորել է բրիտանական զինվորական ուսումնարանում, ուստի «այդ մասին չպիտի նեղվինք»: Պարզ էր, որ ոչինչ պատրաստ չէր և այդ արկածախնդրության մեջ մխրճվելը կարող էր ունենալ բացասական լուրջ հետևանքներ: Ուստի Չաճընի երևելիների ամուլից Աստուր Մանկրյանը և Գևորգ Սեհյանը մերժում են առաջարկը²: Փաստերը վկայում են, որ եվրոպական տերությունների կողմից օգնության իրական երաշխիքների դեպքում հաճընցիները և, ընդհանրապես լեռնցիները, պատրաստ էին ընդվզման: Դա էր պատճառը, որ հնչական գործիչները, չնայած քաջ գիտեին մեծ տերությունների օգնության վերաբերյալ խոստումների սնանկությունը, բայց անվարան տալիս էին՝ լիահույս, որ եվրոպական մամուլում ապստամ-

¹ Նույն տեղում, էջ 554-556:

² Նույն տեղում, էջ 556-557:

բության մասին հաղորդագրություններից հետո Եվրոպան հարկադրված և շահագրգռված կլինի միջամտել Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին՝ ի շահ Չայկական հարցի լուծման: «Սակայն,- նկատել է Յ. Պողոսյանը,- եվրոպական պետություններից և ոչ մեկն այդ պահին նպատակ չունեի հայ ժողովրդի համար իր հարբերությունները վատացնել Թուրքիայի հետ...»¹:

Համատեղ ապստամբության ծրագիրը մերժում են նաև դյորբյուցիները, գտնելով և հիմնավորելով, որ առանց ֆինանսական միջոցների և ռազմամթերքի, իրական օգնության երաշխիքների, այն դատապարտված է ձախողման: Բայց, ամեն դեպքում, հաճընցիները խոստանում են, որ թուրքերի հարձակման դեպքում կդիմեն ինքնապաշտպանության: Նրանք Ահարոն Գրքաշարյանի և Միհրան Սեքսենյանի ղեկավարությամբ գաղտնի արհեստանոցներում սկսում են վերանորոգել հին զենքերը, պատրաստել ուժանակներ՝ հավանական հարձակման դեպքում թշնամուն արժանի հակահարված տալու համար²:

Անհաջողության մատնվելով՝ նույն գիշերն իսկ Ապահը Միհրան Գայյանի ուղեկցությամբ բռնում է Ջեթունի ճամփան, իսկ Մխո Շահենն անցնում է Դյորբ-Յոլ:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Աղասու կողմից Սուետիայում գործիչ է նշանակվում Շավարշը: 26-ամյա երիտասարդը հեղափոխական պայքարի զգալի փորձ ուներ: Նա և Սարգիս Պելայանը (Պալյան) ԱՄՆ-ից Կիլիկիա են հասնում 1895 թ. մայիսին և «տեղացի հայերի հետ միասին միավորվում են երկու հայդուկային խմբի մեջ և պայքարի ելնում թուրք ավազակախմբերի ու պետական կեղեքիչ պաշտոնյաների դեմ: Սարգիս Պալյանի ղեկավարած հայդուկային խումբը գործում էր Քեսաբի շրջանում, իսկ Շավարշ Շիշմանյանինը՝ Հաճի-Հապիպլիի մոտերքում»³: Կ. Պոլսից նրանց դեմ է ուղարկվում Սալիհ փաշան: Շավարշը ջանքեր էր գործադրում հնարավորինս շատ զենք կուտակելու Սուետիայի գյուղերում: Համաձայն մի հաղորդման՝ միայն Հալեպից նրան էր ուղարկվել 10-15 երկփողանի հրացան և 200 փամփուշտ⁴:

Շավարշի և նրա ընկերների ջանքերի արդյունքում Մուսա լեռան հայկական գյուղերը հիմնականում զերծ են մնում կոտորածից, ավեր ու թալանից: Իմանալով, որ Սուետիայում, բացի Շավար-

¹ Պողոսյան Յ. Ս., Ջեթունի պատմությունը 1405-1921 թթ., Ե., 1969 թ., էջ 364:

² Պողոսյան Յ. Պ., նշվ. աշխ., էջ 559-561: Տե՛ս նաև Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 144:

³ Թառոյան Կ. Զ., նշվ. աշխ., էջ 286-287:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 133, թ. 1:

ԼՏՀի մարտունակ խմբից, շատ հայեր ևս զինված են և պատրաստ՝ դիմագրավելու թշնամուն, թուրքերը զգուշանում էին հարձակումներ չդրից: Այնուամենայնիվ, նրանք բավականին ուժեր էին կենտրոնացնում հայկական գյուղերի մատույցներում՝ պահանջելով Շավարշի և լմնրա զինակիցների հանձնվելը, հակառակ պարագայում՝ սպառնալով սրի քաշել բոլորին: Գործին խառնվում են նաև օտարերկրյա լիլյուպատոսները, որոնք իշխանության ներկայացուցիչների հետ զբազմաթիվ խոստումներ են տալիս, որ խմբի՝ զենքերը վայր դնելուց լիլյուպատոս հայ ազգաբնակչությանն այլևս ոչինչ չի սպառնա: Տուրք տալով այդ ամենին, իրադրությունն առավել չարելու և հայրենակիցների մահվան պատճառ չհամոզիսանալու համար Շավարշն իր խմբով միանձնվում է 1896 թ. մարտի 20-ին:

Անդրադառնալով այդ հարցին՝ «Կիլիկյան տարեցույցը» մնշում է. «Մասնավոր պայմաններով և համաձայնությամբ մը, օտար լիլյուպատոսների միջոցով հանձնվելե վերջ իր ամբողջ խումբովը Բալեպի մեջ բանտ կը դրվի 10 ամիսներ»¹:

Որոշ ժամանակ անց, դեսպանների միջամտությամբ, ձերբառվածները ներման են արժանանում: Շավարշն անցնում է արտասահման, բայց 1900 թ. կրկին ուղարկվում է Կիլիկիա՝ իր հայրենամեջեր գործունեությունը ծավալելով 1921-1922 թթ.²:

Չնայած երիտասարդ տարիքին, հեղափոխական պայքարի քզալի փորձ ուներ 22-ամյա Ջելլաթը: Բնիկ կիլիկեցի, Ջելլաթը Կոնստանդնուպոլիսի Թաշ-Օլուզ գյուղից էր, անդամակցել էր Չելլոյի խմբին, սապա անցել Գաթի Գուպիպլի, որտեղ էլ, 1893 թ., ծանոթացել էր Աղասու հետ՝ դառնալով նրա հավատարիմ զինակիցը: Ինչպես օգրում է Աղասին՝ Ջելլաթը «անզուգական քաջ, ընկերասեր, ռազմաճգետ, անուս և թրջախոս... ինձի կ'ընկերանար 1893-ի ձմեռեն ի վեր»³: Նա մեծ գործ է կատարել Սուեիայի հայությանը զինելու, շինքնապաշտպանության կազմակերպման ուղղությամբ, լինելով «Մարո» ինքնապաշտպանական խմբի ղեկավարներից⁴: 1895 թ. Իհուլիսին Ջելլաթը քարոզչական գործունեություն էր ծավալել Ձեյթունի հարակից հայկական բնակավայրերում՝ Կապանում, հայրենի

¹ Կիլիկյան տարեցույց, Միամյա օռկան գրական-ընկերաբանական-պատմական-գեղարվեստական, Ա Տարի, կազմեցին Նվարդ-Ասպետ, Արամ-Ասպետ Ատանա-Կիլիկիա, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 244:

² Նույն տեղում, էջ 244-245:

³ Աղասի, մշվ. աշխ., էջ 141:

⁴ Ձեյթունի պատմագիրքը, Բուենոս-Այրես, 1960, էջ 505:

Թաշ-Օլուզում՝ ավելի ուշ միանալով Ֆռնուզում գործող Ասլանին (Մինաս էլմասյան)¹։

Կիլիկիա անցած հայ խիզախներից էր Մշո Տերգեվանք գյուղում ծնված 30-ամյա հայտնի ֆիդայի Մխո Շահենը, որն իր մարտական մկրտությունը ստացել էր Արաբոյի խմբում։

Հաստատվելով Դյորթ-Յոլում՝ նա հանդիսացավ Չոք-Մարգվանի ինքնապաշտպանության ոգին և փաստացի ղեկավարը։ Դյորթ-Յոլում, Օջախլի և Էոզեյրլի գյուղերում էին գործում նաև բնիկ կիլիկեցիներ Քերովբե Տերտերյանը, Վահրամ Քեչիշյանը և Մերուժան (Հարություն) Քեհյանը։

Դերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո թուրքերը, որոշ ժամանակ անց հաջողում են ձերբակալել Մխո Շահենին և բանտարկել Հալեպում։

Միջազգային հասարակական և մեծ տերությունների ճնշման ներքո ամիսներ անց սուլթանը ստիպված եղավ ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին։ Բանտից ազատվում է նաև Մխո Շահենը, որն անցնում է Եվրոպա, այնուհետև Ռուսաստան, Կովկաս և 1903 թ. զոհ է գնում եղբայրասպան գնդակին²։

Մլեհը գործում էր Եղեսիայում՝ հանձնարարական ունենալով հնարավորինս դրամական միջոցներ հանգանակել Ձեյթունի համար զենք, զինամթերք և պարեն ձեռք բերելու նպատակով։

Նշենք ևս մեկ անգամ, որ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցության ներկայացուցիչներն, իրոք, զգալի աշխատանք էին տարել Կիլիկիայում անգլային ոգու դրսևորման, ազատագրական գաղափարների տարածման, ինքնապաշտպանական մարտերի կազմակերպման առումով։ Նրանց կազմակերպած հայդուկային խմբերն իրենց ավանդը ներդրեցին թուրք ավարառուների դեմ մղվող պայքարում, բազմաթիվ բնակավայրերում հետ մղեցին թուրք հրոսակների հարձակումը՝ փրկելով հայրենակիցների կյանքը։ «Ամբողջ երկու տարի ու կես Կիլիկիայի թշվառ ժողովրդին հետ ապրեցանք,- գրել է Աղասու և Ապահի զինակից հայդուկ Իսրայելը,- անոնց վշտերի հետ վշտակից և ուրախությանց հետ ուրախակից լինելով։ Ավելորդ կը համարիմ աստ հիշել մեր չարչարանքները և մեր կատարած գործերը թշվառ հայ ժողովրդին համար, շատ անգամ անցնելով օրերնիս բարձրաբերձ լեռների վրա, սարերի վրա, անտառներում, քարայրերում և այլն և այլն տեղերում։ Այս ամեն գոհողությունները սիրով

¹ Աղասի, նշվ. աշխ., էջ 143։

² Պողոսյան Դ. Մ., Սասունի պատմություն, էջ 171։

տանում էինք մեր սիրած և պաշտած հայ հասարակության սուրբ
Դատին համար»¹:

Իր ժամանակի համար և տվյալ իրավիճակում հնչակյանները պատմականորեն առաջադիմական գործունեություն էին ծավալել. նրանք ուղքի էին հանում և ոգևորում երիտասարդությանը, ձգտում էին վառ պահել ազատագրական պայքարի բոցը, ժողովրդի ազատաբաղձ ոգին, կոնկրետ ուղղություն տալ պայքարի ընթացքում ծնվող տարերային շարժումներին ու գաղափարներին և հիմնավորում, որ օսմանյան տիրապետությունը թոթափելու միակ ճանապարհը գինված պայքարն է:

Ջարդերից հետո դրությունը Կիլիկիայում շարունակում էր մնալ խիստ լարված, նոր թափ ստացան հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները և հալածանքները:

Սուլթան Յամիդը վարում էր Կիլիկիան Արևմտյան Հայաստանից տնտեսապես, քաղաքականապես և գաղափարապես ամբողջովին անջատելու քաղաքականություն: Չցանկանալով թուլատրել հայության տարբեր հատվածների շփումները, որոնք կխթանեին ազատագրական պայքարը, օսմանյան կառավարությունն օգտվում էր Կիլիկիայի՝ Արևմտյան Հայաստանից բաժանված լինելու հանգամանքից և հետամուտ էր կիլիկիահայության մեկուսացմանը:

Յամիդը ցանկանում էր բաժանել հայերին, քայքայել նրանց տնտեսական, հասարակական և կրոնական միասնությունը, անջրպետել միմյանցից, որով կկարողանար հասնել իր գլխավոր նպատակին, այն է՝ հայերի տնտեսական ազդեցության վերացում, ջարդերի իրականացում, ձուլում և ֆիզիկական ոչնչացում:

Այս պայմաններում, ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Կիլիկիայում, կրկին լայն թափ ստացան ազատագրական շարժումները:

Հնչակյան կուսակցությունը վերստին իր ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Կիլիկիայի վրա և, համաձայն Լոնդոնում կայացած համագումարի որոշումների, հետամուտ էր համառ և երկարատև աշխատանքի գնով բարձրացնել ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը, ոգին՝ նախապատրաստելով և իրականացնելով համընդհանուր ապստամբություն: Կյանքը և տարիների ընթացքում կուտակած պայքարի փորձը անում էին իրենց շտկումները, փոխվում էր մարտավարությունը, նոր խնդիրներ էին առաջ քաշվում, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ էին նոր մոտեցումներ: Այդ հար-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 7, ք. 3:

ցերն էին, մոտեցումների տարբերությունները, որոնք քննարկվեցին Լոնդոնի համագումարում և պատճառ դարձան կուսակցության պահպանման:

Արևմտահայ հնչակյանները բաժանվում են Ա. Նազարբեկյանից՝ առաջնահերթ խնդիր համարելով արևմտահայության ազատագրումը: Սա հիմքն էր նոր կազմակերպության, որն ավելի ուշ՝ 1898 թ., ստացավ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն անվանումը:

1896 թ. վերջերին Սպահը նշնակվում է Կիլիկիայի ընդհանուր ներկայացուցիչ՝ ղեկավարելով Կիլիկիո նորընտիր վարչությունը:

Ինչպես ինքն էր գրում. «Հավանորեն քայլ մը ևս առնիմ հոնկե և մտնիմ Կիլիկիա. ո՛չ թե ցնորական հույսերով ու տաք գլուխ շարժումներով քաջարի ժողովուրդի մը հանգիստը, երջանկությունը ու կյանքը խռովելու, այլ քարոզելու մեր եղբայրներուն համերաշխություն, ուշիմություն և բացարձակորեն խաղաղասիրական քողի տակ լուծել մնջիկ տոկուն ու հաստատուն նախապատրաստություն...: Թեև մինչև ցարդ թե՛ անհատական նամակներով, և թե՛ մեր պաշտոնաթերթով խոհեմության և իմաստության քարոզություններ կ'ընենք շարունակ, բայց կենդանի խոսքը հայտնի է թե ավելի հզոր ազդեցություն կունենա ժողովրդին վրա. ահա այս պատճառով մտադիր եմ մտնել մեջները, ուսումնասիրելու համար միանգամայն տեղվույն վրա՝ ժողովրդին արդի կացությունը»¹:

Իսկ «արդի կացությունը», մեղմ ասած, մխիթարական չէր: Միանշանակ չէր նաև կոտորած, ավեր ու թալան տեսած կիլիկիահայության վերաբերմունքը հեղափոխական գործիչների նկատմամբ: Հնչակյանների՝ բազմաթիվ և չիրականացված խոստումների պատճառով ժողովուրդն իրեն խաբված էր զգում, երբեմն՝ նրանց մեղադրելով իր դժբախտության մեջ: Դա պարզորոշ երևում է Հովհաննես Կեոյոդյանի և Սմբատ Ղազարյանի՝ 1896 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ադասուն և Ապահին ուղղված նամակից: «Ժողովուրդը սկսավ անեծքներ տեղացնել մեր գլխուն և հալածել, որպես թե այսքան կոտորածներու պատճառ մենք ըլլանք, նոյնպես կառավարության կասկածները ավելի ևս սաստկացան մեր վրա, այնպես որ շատ դժվար էր ընկերաց ու բարեկամաց տուներն այցելել, գումարումներ ընել, այս պարագայի մեջ ավելի դառն եղավ մեր ծնողաց հակակրությունը մեզ դեմ...»²:

¹ Նույն տեղում, ֆ. 453, ց. 1, գ. 9, թ. 1-3:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 235, թ. 1:

եվ իրոք, ծանր էր Կիլիկիայում մնացած հնչակյանների վիճակը: Մերժված լինելով հարազատներից և հայրենակիցներից, ենթաթակա իշխանությունների մշտական հալածանքներին և հետապնդումներին, տեսնելով երազանքների տապալումը՝ նրանցից շատերը ընդ գտնվում էին հոգեկան ընկճված վիճակում, մատնվել էին անգործ ծուխան, առավել ևս, որ երկրամասում գործող կուսակցական դեմ կավարների մեծ մասը բանտարկվել էր, մի մասը՝ հեռացել:

1895 թ. վերջերին Կիլիկիայի վարչության կողմից որպես Պայասի և Մարաշի մասնաճյուղերի պատասխանատու նշանակվել էր Վարդանը (Հարություն Խանիկյան):

Նույն տարածքում և Ալեքսանդրետում էր գործում Կորյունը (Տիգրան Տոնապետյան), որին դեռևս Աղասու կողմից հանձնարարվել էր մասնաճյուղերի միջև թղթակցության ապահովումը¹: Կորյունն առդեն իր վրա էր հրավիրել թուրքական իշխանությունների ուշադրությունը, ուստի Ապահը խորհուրդ էր տալիս իր փոխարեն նշանակվել մեկ ուրիշին²: Հնչակյան կենտրոնի և Կիլիկիայի միջև կապն իրականացվում էր հիմնականում Ալեքսանդրետի միջոցով, ուստի այնտեղ խիստ կարևորվում էր հմուտ, բանիմաց և նվիրված գործչի առկայությունը:

Մերսինում էր գործում Աշոտ Շահրամյանը, որն Ապահի հանձնարարությամբ հարաբերություններ էր հաստատել Սուետիայի և Ալեքսանդրետի հետ՝ ջանալով համախմբել ուժերը, բարձրացնել կուսակցության վարկն ու հեղինակությունը, ընդլայնել գաղափարական ազդեցության տարածքները: Ընդհանուր աշխատանքների համակարգումը նույնպես հանձնարարված էր Աշոտ Շահրամին:

1897 թ. աշնանը Աշոտն ացնում է Կիպրոս, բայց, որոշ ժամանակ անց կրկին վերադառնում է Կիլիկիա՝ շարունակելով կազմակերպչական աշխատանքները: Ապահին հղած նամակում նա հաղորդում էր, որ ուղարկած դրամով ձեռք է բերվել զգալի քանակությամբ զենք և զինամթերք՝ թաքցված հուսալի տեղում և որ ոմն Լիպարիտի միջոցով կանոնավորվել են հարաբերությունները Ձեյթունի հետ³:

Թուրքական իշխանությունները, ամենայն հավանականությամբ, իրենց գործակալների միջոցով, մասամբ տեղյակ էին հնչակյանների գործունեության մասին: Անցյալի փորձը հաշվի առնելով, նրանք առանձնապես մեծ ուշադրություն էին դարձնում Կիլիկիային՝

¹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 238, թ. 1:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 10, թ. 1-2:

³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 79, թ. 1:

երկյուղելով նոր հուզումների հրահրումից: Մեծ թվով հեղափոխականների միաժամանակյա, մի քանի օրվա ընթացքում բանտարկությունը դրա ապացույցն էր: 1897 թ. հոկտեմբերին ձերբակալվում են Կորյունը և իր հայրը (որոշ ժամանակ անց նրանք ազատվում են, քանզի թուրքական իշխանությունները կոնկրետ փաստեր չունեին մեղադրանք ներկայացնելու համար, բայց ավելի ուշ Կորյունը նորից ձերբակալվում է), Ադանայի գործիչները՝ ենթարկվելով «ամենախիստ» հարցաքննության»¹, Չոք Մարզվանում գործող Տեր-Սահակը, Վահրամ Քեչիշյանը, Մերուժան Քեհյանը և այլք²: Այս ձերբակալությունները համընկան Աշոտի՝ մեկ-երկու ամսով Կիպրոս անցնելու հետ: Հավանաբար վերջինս տեղյակ էր իր անձի շուրջ եղած կասկածներին և որոշել էր ժամանակավորապես հեռանալ իշխանությունների տեսադաշտից:

Ձերբակալվել էին նաև բազմաթիվ հոգևոր գործիչներ, ուսուցիչներ և հայրենակիցների շրջանում հեղինակություն ունեցող անձինք՝ դատապարտվելով տարբեր պատժաչափերի, նաև՝ մահվան: Սակայն, չկամենալով առավել բորբոքել կրքերը, նկատի ունենալով նաև եվրոպական տերությունների և հասարակական կարծիքի հավանական ճնշումը, որոշ ժամանակ անց սուլթանը նրանց մեծ մասին ներում է շնորհում, մի մասին՝ աքսորում:

Այս ամենի արդյունքում զգալիորեն թուլացավ հնչական կուսակցության հեղինակությունը Կիլիկիայում: Դարասկզբին այստեղ գործում էին Վահեն (Ալեքսան Արզույան), Վարդգեսը, որոնք չկարողացան վերականգնել կուսակցության նախկին ազդեցությունը երկրամասում:

1890-ական թթ. կեսերից, մասնավորապես՝ Ձեյթունի հերոսամարտից հետո, տեսնելով կարող ուժերի առկայությունը, Հ. Յ. Դաշնակցությունը սկսեց զգալի ուշադրություն դարձնել Կիլիկիային՝ ցանկանալով այնտեղ ևս տարածել իր գաղափարական ազդեցությունը:

1898 թ. ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովը ուժերի կենտրոնացման և ապստամբության նախապատրաստման շրջաններ է ընտրում Տարոն-Սասունը (Բարձրավանդակ) և Կիլիկիան (Լեռնավայր)³: Ինչպես գրել է Մ. Վարանդյանը՝ ընդհանուր ժողովը «աչքի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անառիկ դիրքը, տեղական ժողովրդի հեղափո-

¹ Եռյն տեղում, ց. 1, գ. 19, թ. 2:

² Եռյն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 3:

³ Երուբեր Հ. Յ. Դաշնակցության պատմության համար, Բ հատոր, Պեյոուլ, 1985, էջ 112:

խական ուժը և ընդհանրապես մյուս հարմարություններն ու առավել-
յալությունները, որոշեց լուրջ ուշադրություն դարձնել այդ կետի վրա և
այնտեղ ուղարկել կազմակերպող-ղեկավար մի ուժ»։ Ավելի ուշ
որոշվում է Կիլիկիան ընդունել «որպես Ասանո համարժեք կեդրո-
նացման վայր» և այնտեղ աշխատանքներ ծավալելու, հեղափոխա-
կան և ազատագրական գաղափարներ տարածելու, ազատագրա-
կան շարժումները ղեկավարելու համար տրամադրել համապա-
տասխան ֆինանսներ, ապա, անդամությամբ Հրաչի (Հրայր Թիրաք-
լյան, որը մասնակցել էր օսմանյան բանկի գրավմանը) և Մարի (Մի-
քայել Մարտիրոսյան) կազմվում է Կիլիկիո Պատասխանատու մար-
մինը՝ Պատասխանատու մարմինները ստեղծվել էին ընդհանուր
ժողովի որոշմամբ՝ ուժերի կենտրոնացման երկու վայրերում աշխա-
տանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու համար։

Սակայն ՀՅ դաշնակցությունը Կիլիկիային ուշադրություն էր
դարձրել և այնտեղ որոշակի աշխատանքներ էր ծավալել դեռևս
1895-1896 թթ.։ «Հ.Յ. դաշնակցության վարիչները,- գրում է Մ. Վա-
րանդյանը,- չէին կարող անտեսել այդ հարուստ երկրամասի աշ-
խարհագրական դիրքը, որ մեծամեծ առավելություններ կ'ընձեռներ
ապստամբական ձեռնարկներու համար։

Անոնք գիտեին, թե ո՞րքան համեմատաբար դյուրին էր այդ
վայրերուն մեջ դուրսեն ներս մտցնել զենք ու ռազմամթերք, շնոր-
հիվ ծովի ու եվրոպայի մերձավորության և թե ո՞րքան արագությամբ
արձագանգ կը գտնեին Եվրոպայի մեջ Ձեյթուն ու այլուր կատար-
ված դեպքերը»¹։

1897 թ. հուլիսին Կիպրոս էր անցել դաշնակցական Ա. Թա-
թոսյանը, որը գործում էր մեծ եռանդով, նվիրվածությամբ, իրեն դրս-
ևորելով որպես «լուրջ երիտասարդ»՝ հաջողություններ գրանցելով
քարոզչության բնագավառում։ Համաձայն Ֆարհատի տեղեկության՝
նրա խնդիրը Կիլիկիա զենք փոխադրելն էր, որը և վերջինս, ըստ լու-
րերի, հաջողությամբ իրականացրել էր։ Ձարմանալի չէ, որ հնչակ-
յան կուսակցության 1896-1897 թթ. հարաբերական անգործության
այսմաններում (որը այսմանավորված էր նաև ձերբակալություննե-
րի վերջին ալիքով) Ֆարհատը բարձր էր գնահատում ՀՅԴ գործու-
նեությունը, գրելով. «Վերջապես դաշնակցականները ինչ որ ալ
ընեն իրավունք ունին, այսօր իրենք կը փառավորվին և հաջողու-
յուններով կը գործեն, ինչպես առաջ մենք»²։ Հայերի՝ Կիլիկիա զենք

¹ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 459-460։

² Նույն տեղում, էջ 458-459։

³ ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 59, թ. 4-7։

փոխադրելու մասին հաղորդագրություններ էին հրապարակել հունական թերթերը: Պա անմիջապես ժխտվեց հնչակյանների կողմից, որոնք այդ թերթերից պահանջեցին հերքում գրել: Մ. Սվազյանի կարծիքով՝ «ինչպես կերևի հույները կուզեն թուրքին ուշադրությունը հրավիրել Կիլիկիո վրա, ապագա ապստամբության մը կասկածը ներշնչելով անոր որ իրենց փափագած հաշտությունը կնքե սուլթանը, վախճալով հետզհետե ծագելիք ներքին երկպառակություններն»¹:

1898 թ. նոյեմբերի վերջերին Մարը բուլղարական անձնագրով անցել էր Կիլիկիա և սկսել կազմակերպչական աշխատանքները: Սակայն կարճ ժամանակ անց նա ձերբակալվում է (Մ. Վարանդյանի պնդմամբ՝ վերակազմյալ հնչակյանների մատնությամբ) և վեց տարի հետո, հաշմանդամ դարձած, դուրս գալիս բանտից²:

1900 թ. ՀՀԴ Կիլիկիայի Պատասխանատու մարմնի կողմից Կիլիկիա է ուղարկվում Ռահվերը, որը կազմակերպում և անցկացնում է Կիլիկիո առաջին շրջանային ժողովը՝ ձեռնամուխ լինելով մարտական խմբերի ստեղծմանը: Նրա հետ Կիլիկիա էին անցել Սարհատը և Արամը:

1901 թ. գարնանը Ֆիլիպեոս Զրաչի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովը կազմեց Կիլիկիո նոր Պատասխանատու մարմինը՝ անդամությամբ Զրաչի, Բուլղարացի Պետոյի, Աշոտ Երկաթի (Արմենակ Լևոնյան) և Մարտին Մուրադյանի: Սակայն նրանք ինչ-ինչ պատճառներով չեն կարողանում անցնել Կիլիկիա:

«Ներսը կը մնար Ռահվեր, որ, մատնության սպառնալիքին տակ, կերպով մը կը վարեր իր քարոզչությունը: Տեղական մարմինն հետզհետե միացան Ա. Լևոն Սամուել և Կիլիկյան»³: Կիլիկիայում էին գործում նաև Սռանձարը (Սիսակ Գույումճյան), Սիմոն Հակոբյանը, Վանա Սարգիսը (Պողոս Օտապաշյան): Սիսում, Հաճընում և Դյորթ-Յոլում գործիչ էր նշանակվել բնիկ սսեցի Պետրոս Աթմաճյանը:

1902 թ. Սլեքսանդրետում տեղի ունեցած շրջանային ժողովը որոշում է առավել ուշադրություն դարձնել Ձեյթունին և այնտեղ ուղարկում Լևոն Սամուելին՝ քաջամարտիկ լեռնականների տրամադրությունը շոշափելու համար: Նույն ժամանակ Ալեքսանդրիայում հաստատված Մարտինի առաջարկով Կիլիկիո Պատասխանատու մարմնի մեջ են մտնում Վահրամը, Սռանձարը և Աղասերը:

¹ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 86, թ. 17:

² Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 460:

³ Նույն տեղում, էջ 460-461:

Մերանց հաջողվում է խմբեր ստեղծել Ադանայում, Մերսինում, նոր
անդամներով համալրվում է Աշոտ Լևոնի ղեկավարությամբ գործող
Ձեյթունի խումբը: Սակայն Սդանայի կոմիտեին այդպես էլ չի հաջող-
վում իր ազդեցությունը տարածել լեռնային շրջաններում: Գործն
առաջ էր ընթանում խիստ դանդաղ տեմպերով:

1904 թ., համաձայն Սոֆիայի 3-րդ ընդհանուր ժողովի որոշ-
ման, Կիլիկիան ուսումնասիրելու, տիրող մթնոլորտին ծանոթանա-
լու, կուսակցության գաղափարները քարոզելու և տարածելու հանձ-
նարարականով «Լեռնավայր» են անցնում Սիմոն Ջավարյանը և
Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Սեիրաբյան)՝ մանրամասն տեղեկա-
գիր կազմելով տիրող իրավիճակի մասին¹:

Ղարասկզբին Կիլիկիայում ազատագրական շարժման պայ-
ծառ դեմքերից էր հայդուկ Ժիրայրը²:

Հայկական «ազիտատորների» գործունեության աշխուժաց-
ման մասին էր խոսում Հալեպում ռուսական գլխավոր հյուպատոս
Ա. Կրուզլովը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության
առաջին դեպարտամենտի տնօրենին 1905 թ. դեկտեմբերի 21-ին
հղած հաղորդագրությունում, նշելով, որ հայ հեղափոխականները
Կիպրոսից Անտիոքի վրայով զգալի գումար են տեղափոխել Կիլի-
կիա, իսկ դեկտեմբերին Ալեքսանդրետում ձերբակալվել են 11 հոգի,
որոնցից 6-ը անգլիական հյուպատոսի միջամտությամբ փրկվել են
բանտարկությունից³: Ցավոք, Ա. Կրուզլովը չի նշում նրանց կուսակ-
ցական պատկանելության մասին:

20-րդ դարի սկզբին հայ ազատագրական պայքարը, ցավոք,
հիմնականում տեղային բնույթ էր կրում: Զնայած Ձեյթունում և Լեռ-
նային Կիլիկիայի այլ վայրերում հայ ազգաբնակչությունը պատ-
րաստ էր ընդվզելու համիդյան բռնակալության դեմ, սակայն երկրա-
մասի հայության մեծամասնությունը հեռու էր հեղափոխական,
ազատագրական պայքարի գաղափարներից: Ինչպես գրել է Ս. Ջա-
վարյանը. «Թույլ է ազգային գիտակցությունը Կիլիկիո հայության
մեջ, ավելի ևս թույլ է հեղափոխական գիտակցությունը... Ամեն մեկը
խլուրդի նման մտած է իր բույնը, չի տեսնում լույս աշխարհը, չի
բացվում եղբորն իսկ»: Նշելով, որ շատ քչերն են զինված և «ան ալ
գրեթե միայն չիֆթաներով ու շեշխաներով», Ս. Ջավարյանը եզրա-
կացնում է, որ բացի Ձեյթունի, Դյորթ-Յուլի և Քեսապի հայերից,

¹ Նույնտեղում, էջ 467:

² Բյուրատ Ա., Արյունի ծամբուն վրա, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 267:

³ Архив внешней политики Российской империи (այսուհետև՝ АВПРИ), ф.
Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. 42, л. 3.

քչերն են պատրաստ պայքարի: «Գործը հաջողությամբ պսակելու... (ապստամբություն կազմակերպելու – Ռ.Գ.) համար պահանջվում է... դեռևս շատ ու շատ աշխատանք, գուցե նույնքան ուժեր, որքան... մենք տված ենք Վասպուրականին կամ Սասուն-Սշո դաշտին»¹:

Նույն երևույթն առկա էր նաև Արևմտյան Հայաստանում: Դա... բացատրվում էր ոչ միայն արևմտահայության տարբեր շրջանների... անջրպետվածությամբ (որն իր վարչական բաժանումներով և քա... դաժնակաճությամբ իրականացնում էր սուլթանական կառավարու... յունը) այլև հայ ազգային կուսակցությունների անջատ, երբեմն իրա... րամերժ և միմյանց հանդեպ թշնամական գործունեությամբ, որը եր... բեք էլ նպաստավոր պայմաններ չէր ստեղծում միասնական պայքա... ռմբռնում էին համատեղ պայքարի անհրաժեշտությունը, սակայն... նրանց միջև առկա հակամարտությունները խանգարում էին ընդհա... նուր ճակատով հանդես գալուն: Միջկուսակցական տարածայնութ... յունները վերածվել էին ոչ միայն հակամարտության, այլև մրցակ... ցության, երբեմն՝ բացահայտ պայքարի: Կուսակցություններից յու... րաքանչյուրը ձգտում էր լինել պայքարի դրոշակակիրը, ջահակիրը՝ ոչ մի պարագայում առաջնությունը չզիջելու մտայնությամբ: Մեկի... բացթողումը մյուսի կողմից անմիջապես օգտագործվում էր իր ազ... դեցությունը տարածելու համար: Այսպես, Մ. Սվազլյանին Մլեք... սանդրիայից 1897 թ. հոկտեմբերի 21-ին հղած նամակում Ապահը... գրում էր, որ Եփպտոսում հայ հասարակ ռամիկը դժգոհում է «դաշ... նակցական կոչված վնասակար տարրերուն դեմ» և դա՛ռավ առիթ է ի... հնչակյան կուսակցության վարկը բարձրացնելու համար²:

Այս թշնամանքը, բնականաբար, օգտագործվում էր թուրքա... կան իշխանությունների կողմից, որոնք առավել խորացնում էին հա... կասությունները՝ նպատակ ունենալով արմատախիլ անել հայ ազա... տագրական պայքարը:

Ազատագրական շարժումները խեղդելու համար 1890-ական... թթ. վերջերին սուլթանը դիմեց նաև խորամանկության՝ հանդես գա... լով հայ ազգային կուսակցությունների հետ բանակցություններ... սկսելու նախաձեռնությամբ: Դրանով Աբդուլ Համիդը մի շարք... խնդիրներ էր լուծում, իսկ ամենակարևորը՝ հույս ուներ կանխել մեծ... տերությունների միջամտությունը կայսրության ներքին գործերին, ... հրաժարվել բարենորոգումների իրագործումից և չեզոքացնել վե...

¹ Տե՛ս, Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 463:

² ՀԱԱ, ֆ. 453, ց. 1, գ. 18, թ. 1:

րելք ասարող հայ ազատագրական պայքարը¹: Նրա՝ բանակցելու առաջարկին արձագանքեցին Վերակազմյալ հնչակյան և Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցությունները, որոնք դրանով ուզում էին ժամանակ շահել, ուշքի գալ կրած հարվածներից և կորուստներից, կարգավորել կազմակերպական հարցերը, մտորել պայքարի նոր ձևերի, նոր մարտավարության և մեթոդների մասին: Որ սուլթանը կոնկրետ իր նպատակներն էր հետապնդում, քաջ գիտակցում էին երկու կուսակցություններն էլ, ուստի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստելուց առաջ մի շարք պահանջներ առաջ քաշեցին, «որոնց իրականացումը պետք է երաշխիք ծառայեր ապագա բանակցությունների անկեղծության համար»²: Առաջ քաշված բոլոր պահանջներն էլ մերժվեցին Աբդուլ Համիդի կողմից, որը և պատճառ հանդիսացավ բանակցությունների անարդյունք ավարտի համար:

Այս ծախողված բանակցություններում միասնական ճակատով հանդես գալը կրկին առաջ քաշեց ուժերը միավորելու հրամայականը: Վերակազմյալների հետ համագործակցության կարևորության մասին Քր. Աիքայելյանը 1900 թ. գրում էր. նաև Ավետիս Ահարոնյանին՝ հանուն դրա առաջարկելով հրաժարվել Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում ՀՅԴ ազդեցությունը տարածելուց՝ այն դիտելով որպես հնչակյան ազդեցության գոտի³:

Միջկուսակցական համագործակցության փորձ կարելի է համարել օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի 1-ին կոնգրեսի ժամանակ (1902 թ. փետրվար) Հայ հեղափոխական դաշնակցություն և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների պատգամավորների (նրանցից յուրաքանչյուրը ներկայացված էր երեքական պատգամավորով, իսկ Ս. Դ. հնչակյան կուսակցությունը մերժել էր կոնգրեսին մասնակցելու հրավերը) միասնական դիրքորոշումը:

Ինչպես գրել է «Նոր կյանքը» 1902 թ. N 1-ում՝ օսմանցիները տեսան ո՛չ թե երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչների, այլ 6 հայի՝ Հայկական հարցի ներկայացուցիչների, որոնք մինչև կոնգրեսին մասնակցելը քաղաքական բոլոր կազմակերպություններից պահանջել էին հետամուտ լինել 61-րդ հոդվածի և 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրագործմանը: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար կոնգրեսը նախագահող Սաբահեդդին փա-

¹ Տե՛ս Կочар Мери, Армяно-турецкие общественно политические отношения и армянский вопрос в конце XIX — начале XX веков, Ереван, 1988, с. 71.

² Նույն տեղում:

³ Վարանդյան Միքայել, նշվ. աշխ., էջ 464:

շան առաջ քաշեց ընդհանրապես Օսմանյան Թուրքիայում բարենորոգումների իրականացման խնդիրը, սակայն հայ պատվիրակներին դա չբավարարեց: Նրանք շարունակում էին պնդել Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների անցկացման՝ կոնգրեսի կողմից ճանաչման անհրաժեշտությունը և, պատրաստակամություն հայտնելով Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի հետ համագործակցելու, իրենց կուսակցություններին իրավունք էին վերապահում շարունակել առանձին պայքարը սուլթանական բռնատիրության դեմ՝ բարենորոգումներն իրականացված տեսնելու ակնկալիքով¹:

Հայ ազգային կուսակցություններն առաջնահերթ ուշադրություն էին դարձնում զենքի, զինամթերքի և դրամական միջոցների հայթայթմանը, զինված խմբերի կազմավորմանը, ամենայն հայոց կաթողիկոսի անունից Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով նախատեսված բարենորոգումների ծրագիրը կենսագործելու խնդրանքով դիմումներ էին հղում մեծ տերություններին, ինչպես նաև կարևորում էին հայ ազատագրական շարժման նպատակների մասին համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնելը²: Ջանքեր, որոնք ապարդյուն չանցան և մասամբ արևմտահայության վրա բևեռեցին միջազգային առաջադեմ հասարակական-քաղաքական ուժերի և կազմակերպությունների, մտավորականների ուշադրությունը: Հարկավ նաև այդ քարոզչության շնորհիվ էր, որ Հայկական հարցը միջազգային ճանաչում էր ստացել:

Տեսնելով ազատագրական պայքարի աշխուժացումը Կիլիկիայում, հաշվի առնելով կիլիկիահայության տնտեսական հզորությունը՝ Աբդուլ Համիդը ծրագրում էր իրականացնել երկրամասի հայության կոտորածները, որոնք կհանգեցնեին Կիլիկիայում հայերի տնտեսական բարվոք վիճակի փլուզմանը և ազատագրական պայքարի պարտությանը:

Փաստերը վկայում են, որ այդ տարիներին իրադրությունը խիստ լարված էր ողջ Թուրքիայում: Ռուսական դեսպան Ի. Ջինովևի՝ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Վ. Լամզդորֆին ուղղված հաղորդագրության համաձայն անգլիական դեսպան Օ'Կոննորը դիմել էր իրեն և ֆրանսիական դեսպանին՝ առաջարկելով համատեղ հանդես գալ Փոքր Ասիայում թուրք զինվորների և քրդերի կողմից հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների դեմ³: Թուրք խառնամբոխի կրոնական մոլեռանդությունը,

¹ Кочар Мерх, ցվ. աշխ., էջ 101-04:

² Պասպարյան Ռուբեն, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Ե., 2005, էջ 44:

³ АВПРИ, ф. Канцелярия МИД, оп. 470, г. 1906, д. N 31, т. II, л. 302-303.

Ս ճիրհող ջարդարարական մոլուցքը արթնացնելու նպատակով իշ-
ր խանութունները հայերին ապստամբության միջոցով Կիլիկիան
Յ թուրքիայից անջատելու մեղադրանքներ էին ներկայացնում: Սա-
Ք կայն Ադանայի նահանգապետ Բահրի փաշան, խելամիտ մարդ լի-
նելով և հասկանալով այդ կոտորածներով թուրքիային հասցվող
տնտեսական վնասը, ժխտում էր հայերին ուղղված զրպարտութ-
ւ յունները և կանխում ջարդի սպառնալիք ունեցող շարժումները¹:

**РУБЕН ГАСПАРЯН
ИИ НАН РА**

РЕЗЮМЕ

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ПАРТИЙ В
КИЛИКИИ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В статье на общем историческом фоне исследуемого периода
рассматриваются вопросы деятельности армянских национальных пар-
тий (АРФД и Гнчак) в Киликии в деле организации и распротранения
освободительной борьбы киликийских армян. Делается вывод, что эта
деятельность способствовало укреплению национального самосознания
армян.

¹ Աերովրյան Մուշեղ եպիսկոպոս, Ատանայի ջարդը և պատասխանատուները,
Կահիրե, 1909, էջ 10: